

Het relativiteitsprobleem van afwijkend gedrag

DOOR J. L. HAVERDA, SOC. DRS.

Eén van de interessantste problemen, die bij de recente onderzoeken naar de "onmaatschappelijkheid" naar voren kwamen, is de vraag, of het menselijk gedrag naar absolute of quasi-absolute maatstaven beoordeeld kan worden. Bij een onderzoek in een proefgebied met grote verscheidenheid van milieu's kan dit probleem vele complicaties veroorzaken en hypothesen omver werpen. Daarom achten wij het van belang om enkele ervaringen, in een dergelijk onderzoek opgedaan, in dit artikel te vermelden.

Het betreft hier een onderzoek naar het voorkomen van sociaal-onaangepast gedrag bij gezinnen in een bepaalde provincie. De term "sociaal-onaangepast" werd oorspronkelijk als eufemisme gebruikt. De opdrachtgever en aanvankelijk ook de onderzoeker zweefde zo iets als "onmaatschappelijk" of "a-sociaal" voor ogen, maar omdat deze beide termen met waarderingsoordeel geladen zijn en niet prettig in de oren klinken, sprak men liever van "sociaal-onaangepaste" gezinnen. Doch al spoedig bleek dat dit laatste begrip door anderen ruimer, n.l. als „afwijkend" zou worden geïnterpreteerd.

Bij het onderzoek zijn tot dusver bijna 3000 gezinnen betrokken. Praktisch alle gegevens zijn via zegslieden verkregen of uit allerlei rapporten en dossiers geput. Parallel met deze indirecte enquête liepen nog facet-onderzoeken; in het kader van deze facet-onderzoeken is o.a. een aantal gezinnen geïnterviewd. Maar de resultaten van deze onderzoeken doen hier voorlopig weinig ter zake.

Bij de enquête zijn, zoals zo juist gezegd, twee werkwijzen gevolgd: raadpleging van dossiers en vragen van inlichtingen aan zegslieden. Beide werkwijzen overlappen en vullen in zekere zin elkaar aan. Maar het inschakelen van zegslieden bleek in elk geval van groot belang voor het hele onderzoek te zijn.

In de meeste kleinere gemeenten zijn van de zegslieden werkgroepen gevormd. De zegslieden zelf waren mensen, die uit hoofde van hun functie en ruime plaatselijke kennis geacht konden worden iets van de „sociaal-onaangepaste" gezinnen af te weten. Het waren artsen, geestelijke verzorgers, maatschappelijk werkers, ambtenaren, politici personeel, wijkverpleegsters, bestuursleden van charitatieve instellingen en soms oud-ingezetenen zonder specifieke functies. Er werd steeds getracht, om in de werkgroepen zo veel mogelijk "functionele differentiatie" aan te brengen, teneinde het gevaar van eenzijdige beoordeling te verhinderen. De werkgroepen hadden van 3—15 leden, naar gelang van inwonertal en plaatselijke omstandigheden.

In grote gemeenten en steden was inschakeling van werkgroepen — ook buurtsgewijs — om praktische redenen niet mogelijk en methodologisch bezwaarlijk. Immers, in dorpen die een overzichtelijk milieu vormen, was

de gehele werkgroep, of althans het merendeel van haar leden, met de omstandigheden in de betrokken gezinnen persoonlijk bekend. Men kon elkanders meningen toetsen. Hoe groter de gemeente echter was, des te minder zegslieden kenden de gezinnen uit persoonlijke ervaring, hetgeen de betrouwbaarheid en volledigheid van de inlichtingen niet onbelangrijk reduceerde. In de steden was men dus vrijwel uitsluitend op dossiers aangewezen. Dat op deze wijze een andere selectie van gevallen en ander soort materiaal is verkregen dan daar waar werkgroepen zijn ingeschakeld, laat zich zeer wel denken. Dit zal blijken, als het materiaal eenmaal is verwerkt. Wat wij hier vermelden, zijn overigens maar voorlopige indrukken, die tijdens de enquête zijn opgedaan.

Laten wij ons daarbij tot de werkgroepen beperken. Al deze werkgroepen werden door de medewerkers van het onderzoek geïnstrueerd. Over het doel van het onderzoek werden zij vrij globaal ingelicht. Daarna volgde een tamelijk uitgebreide uiteenzetting, gestaafd met casuïstiek, over hetgeen onder een "sociaal-onaangepast" gezin dient te worden verstaan. In deze toelichting werden als kenmerken van "sociale onaangepastheid" o.a. genoemd verwaarlozing, ongeregelde levenswijze, criminaliteit, drankmisbruik, sexueel wangedrag, ondoelmatige besteding van geld, huwelijksconflicten, enz.

De eerste gevallen, die uit het midden der werkgroepen naar voren kwamen, waren gezinnen van de laagste sociale status, waarin vele bovengenoemde en andere vormen van afwijkend gedrag voorkwamen; gezinnen dus, die volgens de definitie van Litjens *typisch "onmaatschappelijk"* waren.¹⁾

Na enkele bijeenkomsten begonnen de werkgroepen, zonder dat de instructeur in deze richting zelfs de minste invloed uitoefende, "sociaal-onaangepaste" gezinnen ook in middelbare en zelfs hogere sociale strata aan te wijzen op grond van het feit, dat in deze gezinnen ook sommige vormen van afwijkend of gestoord gedrag voorkwamen en dit in zodanige mate, dat men deze gezinnen niet meer "normaal" achtte. Men had zelfs de neiging om deze gezinnen zeer streng te beoordelen. Toch was de houding tegenover dit soort "sociaal-onaangepaste" gezinnen duidelijk een andere dan tegenover die uit de laagste strata (n.l. de echte "onmaatschappelijken"). Drie omstandigheden kunnen hierop o.a. van invloed zijn geweest:

1. dat eerstgenoemde gezinnen in geringer mate afhankelijk zijn van openbare middelen dan de typische "onmaatschappelijken";
2. dat tegen hen minder vaak institutionele maatregelen worden genomen (zoals ondertoezichtstelling e.d.);
3. dat de leden van de werkgroepen, die zelfs tot — ter plaatse — middelbare en hogere strata behoorden, zich met deze gezinnen in zekere zin identificeerden.

Het zal echter zonder twijfel mogelijk zijn om nog meer factoren te vinden, die de houding van de werkgroepen in dezen beïnvloed kunnen hebben.

"Sociaal-onaangepaste" gezinnen werden dus, volkomen spontaan, niet alleen in de onderste lagen, maar in de gehele sociale stratificatie gesignaleerd. Onbewust raakten de werkgroepen een probleem, dat in de reeds

gepubliceerde studies van "onmaatschappelijkheid" hoogstens zijdelings is aangeoerd: dat van "sociale positie" (status) en "actueel gedrag" (rol).²⁾

Bij de "onmaatschappelijken" — dus de "sociaal-onaangepasten" in de onderste laag — valt het "actueel gedrag" geheel of nagenoeg samen met de "sociale positie". Bij "sociaal-onaangepasten" in andere strata kan het "actuele gedrag" op een ander niveau liggen en aan de "sociale positie" geheel vreemd zijn. Dit is o.i. het voornaamste verschil tussen de beide categorieën. Dat een begripsmatig onderscheid moet bestaan, ligt voor de hand. Gemakkelijk is dit niet; indien wij b.v. over "afwijkend", "sociaal-labiel" of "sociaal-onaangepast" gedrag zullen spreken, zal het "onmaatschappelijk" gedrag als een bijzondere vorm ook onder deze omschrijving vallen; bijzondere vorm in die zin, dat dit een afwijkend enz. gedrag is, dat inhaerent is aan de laagste sociale positie of status.

Onaangepaste gezinnen, die niet tot de laagste strata behoren, willen wij, bij gebrek aan beter begrip, als "niet-geconformeerd" (t.w. "aan hun positie") omschrijven.

Het percentage van "sociaal-onaangepaste" gezinnen (hieronder verstaan wij voortaan zowel "onmaatschappelijken" als "niet-geconformeerden") blijkt van streek tot streek, van plaats tot plaats, belangrijk te verschillen: van 0.5% tot 5%. Van een nagenoeg constant percentage van deze gezinnen in de bevolking kan dus geen sprake zijn. Er bestaat b.v. een zeer duidelijke positieve correlatie van deze percentages met het inwonertal van de gemeente. Maar eveneens blijkt de aard van sociaal-onaangepast gedrag plaatselijk te verschillen. In sommige gemeenten en streken komt b.v. materiële verwaarlozing en ondoelmatige inkomensbesteding op de eerste plaats, in andere drankmisbruik, sexueel-afwijkend gedrag en criminaliteit. Ook de combinaties, waarin al deze gedragswijzen voorkomen, zijn verschillend. Het is zelfs waarschijnlijk, dat deze verschillen tot in de buurten en straten doorspelen. Sociaal-onaangepaste gezinnen in achterbuurten kunnen zich anders gedragen dan die daarbuiten. Dat tussen gezinnen uit de laagste en hogere sociale strata deze verschillen belangrijk zijn, is reeds naar voren gebracht. Dat deze waargenomen verschillen in de mate en aard van "sociaal-onaangepast" gedrag met de plaatselijke omstandigheden en met de sociale positie van het gezin verband houden, ligt ook min of meer voor de hand: criminele statistieken, frequentie van vroegtijdige en onwettige geboorten, het voorkomen van armlastigheid, krankzinnigheid en zelfmoorden en tal van andere gegevens wijzen in dezelfde richting.

De specifiek-plaatselijke maatstaven blijken bij de beoordeling van de gevallen door de werkgroepen van grote betekenis te zijn. Deze maatstaven staan begrijpelijkerwijze in een bepaald verband met de plaatselijke omstandigheden. Waren deze omstandigheden ongunstig, dan hadden de werkgroepen de neiging om grensgevallen als "nog net normaal" te beoordelen. Maar elders, waar de toestanden gunstiger waren, werden door de werkgroepen doorgaans strengere maatstaven aangelegd. In deze tendenz willen wij echter voorlopig geen algemene regel zien.

Het bleek verder, dat dezelfde vormen van afwijkend gedrag plaatselijk nogal verschillend werden beoordeeld. Zo werd b.v. in sommige plattelandsstreken betrekkelijk incidenteel drankmisbruik streng beoordeeld, maar

incest en ontucht met kinderen werden niet zo zwaar aangerekend. In forensengemeenten met enigszins luxe allure was dit echter juist omgekeerd.³⁾ Vrij grote verschillen zijn ook geconstateerd in de beoordeling van criminele gedragingen en verwaarlozing van woning. Daarentegen was er een vrij grote uniformiteit in de beoordeling van verwaarlozing van kinderen en huwelijksconflicten.

In twee gemeenten werden afwijkende levensbeschouwelijke opinies als "sociaal-onaangepast" gedrag aangemerkt. Overigens was het religieuze medeleven een vrij ondergeschikt punt bij de totale beoordeling; waarschijnlijk omdat in de meeste gevallen van religieuze activiteit haast geen sprake was.

In de uitkomsten van de enquête zijn dus objectieve feitelijkheden, n.l. bepaalde wijzen van menselijk gedrag, verweven met de reacties van de zegslieden op dit gedrag. Door de interactie in de werkgroep ontstond telkens een bepaalde consensus. De specifiek-plaatselijke maatstaven en opinies, waren voor deze consensus zeker niet zonder belang; anders was een divergerende beoordeling niet mogelijk geweest.

Dit had een plaatselijk verschillende selectie van gevallen tot resultaat, hetgeen weer tot een zekere nivellering van de uitkomsten leidde. Daardoor is ook de onderlinge vergelijkbaarheid van de enquête-resultaten tot een moeilijk probleem geworden.

Hadden wij dit probleem niet kunnen ontwijken door het aanleggen van uniforme geabstraheerde (ideaal-typische) maatstaven, die van elke locale referentie zouden worden vrij gehouden? Wij betwijfelen dit, want elke ideaal-typische maatstaf zou ten aanzien van elk concreet milieu discriminatief werken. Zo zou b.v. een maatstaf met geaccentueerde "burgerlijke" en religieuze waarderingselementen de situatie in arbeidersmilieu's te ongunstig, maar die in burger-milieu's te gunstig te voorschijn laten komen; van een agrarisch milieu zou het beeld, zoals zich laat vermoeden, zeer vertekend kunnen zijn. Zo zouden wel afwijkingen ten opzichte van deze abstracte maatstaf worden geregistreerd, waarachter de betekenis van de verschijnselen in hun concrete dynamische verbondenheid verloren zou gaan. Het regionale beeld van de "sociale-onaangepastheid" zou dan misschien rijk geconstrasteerd, maar ook onwettelijk zijn.⁴⁾ Evenmin kunnen o.a. ethische normen en metafysische constructies als maatstaf dienen. Deze zijn immers in de empirische samenleving slechts indirect aanwezig: in symbolen, opinies en waarderingen. "Op zich zelf" zijn ze niet aanwijsbaar en kunnen zij dus bij het bepalen van conformisme niet worden gebruikt, zonder dat de onderzoeker het empirische terrein verlaat.

Bestaan er absolute en empirische sociale maatstaven? Deze vraag is uiterst moeilijk te beantwoorden, wanneer wij bedenken, dat b.v. in de astronomie — een wetenschap, die veel exacter is dan de sociologie in haar tegenwoordige ontwikkelingsfase — slechts aan de snelheid van de lichtstraal een absolute empirische waarde kan worden toegekend. Indien wij in de sociologie naar een equivalent van de lichtsnelheid gaan zoeken, dan is het gevaar groot, dat wij de een of andere oude monistische theorie, wellicht voorzien van een nieuw etikette, te voorschijn halen. Misschien

zal een absolute empirische maatstaf in de sociologie eens worden gevonden. Voorlopig zullen wij ons echter met een minder bevredigend compromis tevreden moeten stellen, dat de verschijnselen in hun betrekkelijkheid en betrokkenheid laat uitkomen en daarbij toch enige vergelijking — wellicht langs omwegen — mogelijk maakt.

Samenvattend kunnen wij het volgende zeggen:

Bij een onderzoek naar het voorkomen van sociaal-onaangepast gedrag in een groot regionaal verband is gebleken, dat locale zegslieden naast de "onmaatschappelijken" — dus de laagst geclasseerde bevolkingscategorie welke in de oorspronkelijke opzet het eigenlijke studieobject vormden — ook anderen in het onderzoek betrokken op grond van het oordeel, dat hun "actueel gedrag" een tegenstelling vormde tot hun "sociale positie". Omdat het hier om personen en gezinnen gaat, die niet tot de laagste strata behoren, gebruiken wij ter onderscheiding van "onmaatschappelijk" de term "niet-geconformeerd".

Het feit, dat op "niet-geconformeerden" door de groepsopinie wel anders dan op de "onmaatschappelijken" maar toch sterk afwijzend is gereageerd, bracht ons tot de overtuiging, dat belangrijke inzichten in de dynamiek van afwijkend sociaal gedrag zouden worden gemist, indien niet-geconformeerden buiten het onderzoek zouden worden gelaten. Het leek ons niet vruchtbaar om alle aandacht op "onmaatschappelijkheid" te concentreren, terwijl tengevolge van stijgende welvaart en nivelleringstendenzen het misschien in de naaste toekomst moeilijk zal worden om "de onderste laag" in de samenleving aan te wijzen en daar de "onmaatschappelijken" te vinden. Maar in elke toekomstige samenleving zullen op alle niveaus individuen en groepen te vinden zijn, die zich ten opzichte van hun milieu afwijkend gedragen.

Verder bleek bij dit onderzoek, dat concrete referentiekaders, maatstaven en normen, die slechts in een beperkt milieu geldig zijn, grote betekenis hebben voor de beoordeling of iemand al of niet afwijkend is, resp. of hij zich zo gedraagt. Dit is geen ontdekking, maar een vanzelfsprekendheid. Men kan immers niet in abstracto afwijkend zijn, maar alleen "ergens", in een concreet milieu; iemand die ergens onmaatschappelijk is, behoeft dit in een ander milieu met andere normen en andere stratificatie niet te zijn. Maar dit betekent ook, dat regionaal onderzoek naar het voorkomen van afwijkend gedrag niet uitvoerbaar is, zonder dat het probleem van de relativiteit van de maatstaven wordt opgelost.

-
- 1) Volgens Litjens is de laagste sociale status het essentiële kenmerk van onmaatschappelijkheid. ("Onmaatschappelijke gezinnen", 1953).
 - 2) Verg. bij Newcomb "position" en "role-behavior".
 - 3) De feiten konden door ons aan de hand van reclasseringsrapporten, processen-verbaal enz. worden gecontroleerd.
 - 4) Bovendien is een dergelijke opzet technisch moeilijk te realiseren. Het fieldwork zou dan overal door hetzelfde team onderzoekers moeten geschieden en de onderzoekers zouden absoluut vrij moeten worden gehouden van alle locale waarderings-elementen.